

**В. Погребенник, д. філол. н., проф.,
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова**

**СВІТОВІ АКОРДИ:
ІНОНАЦІОНАЛЬНІ МОТИВИ ПОЕЗІЇ Т. ШЕВЧЕНКА
ЗАСЛАНСЬКОГО ПЕРІОДУ**

Статтю присвячено інонаціональним темам і мотивам поезії Т. Шевченка 1847–1857 рр. Досліджено інтернаціоналізм поета, художні вияви його симпатії до інших народів.

Ключові слова: *ідея свободи, романтизм, національна специфіка, історія України, фольклоризм, поет-профета.*

Статья посвящена инонациональным темам и мотивам поэзии Т. Шевченко 1847–1857 гг. Исследован интернационализм поэта, художественные проявления его симпатий к другим народам.

Ключевые слова: *идея свободы, романтизм, национальная специфика, история Украины, фольклоризм, поэт-профета.*

This article is dedicated to the themes and motives of other nations reality in T. Shevchenko's poetry. The poet's internationalism and artistic features of his sympathy to other nations are investigated.

Key words: *the idea of liberty, romantism, national specifics, the history of Ukraine, folklorism, poet as the prophet.*

Асиміляційне опрацювання іонаціональних мотивів і образів "сприймаючими" їх літературами чи митцями не є стосунками між окремими національними літературами. Це скоріше взаємодія між двома еластичними підсистемами, що формуються, причому одна з яких увиходить в іншу; не міжлітературні взаємини, а літературні перцепції. У випадку ж Тараса Шевченка сприймаюча "матриця" неординарна нативістською прив'язаністю до України й рідного народу, поєднаною з ідеалом усесвітньої спільності вселюдства й наднаціональної місії українства засвітити "світ правди". Специфіка творчості Т. Шевченка виявляється у мистецькому осмисленні контактів держав і етносів, часто конфліктних стосунків, у ствердженні української національної тожсамості та будуванні порозуміння між народами і традиціями. "Світовими" акордами Т. Шевченко утвердив необхідність антигерметичного дискурсу словесності, плідність зв'язків народів і культур, транспозиції іонаціональних первнів у прикладенні до рідного ґрунту. Митця менше цікавила своєрідність іонаціонального. Адже його мислення підпорядковувалося пошуку в чужому загальнолюдського, актуального для своїх часу й краян. Цю рису Д. Чижевський означив як "неісторизм" релігійного антропоцентризму поета.

Засланський період поетичної діяльності Тараса Шевченка позначений активним опрацюванням іонаціональних мотивів і образів, самобутністю їхньої ідейно-естетичної інтерпретації. Пояснюємо це перейнятістю історичними долями України та її стосунками з сусідніми народами, феноменом вільного ширяння думки поета-бранця, який виходом за межі герметичної ізоляції свідомо ігнорував світ неволі у Петропавлівському казематі й Орській фортеці. Єдиний образ російського "домашнього порядку", звичного вже для в'язничного "гостя" у посланні "Н. Костомарову" – лапідарний: "сердешний" чай, "синемундирні часові", зачинені двері й решітка на вікнах. Із репресивної чужини поет відлітав на крилах творчої уяви. Історіософське візіонерство актуалізувало в ній сумні сторінки історії України, її гострі стосунки з мусульманським світом.

Так, вірш "За байраком байрак" витлумачив міфологему неправедного союзнитва у жаскому контексті зради і братовбивства. Злочин зверхника, який на службі союзнику-іновірцю не спинається перед ясирництвом турецькому султанові чи кримському ханові, у концепції автора належить до найтяжчих – як злочин проти нації.

Всенародні трагедії експліковані у "казематному" циклі у драми чоловіків і жінок. Рекрутований парубок ("Рано-вранці новобранці...") повертається у рідне село після миколаївської солдатчини комісованим інвалідом-"москалем", втративши все. Тематично прилягає до цього вірша "Не спалося, – а ніч як море..." – твір експериментальний, що ввів російсько- й україномовну реляції. У першій мовець росіянин постав у хизуванні тривіальним зв'язком із "ухабистою барыней" і характерній пораді вартовому-українцю порішити кривдника. Українець же розкрився як натура глибша, похристиянському здатна прощати. Саме в уста колишнього чумака, а потім "москаля" Т. Шевченка вклав драматичну "новелу доли". Такого характеру набула історія його кохання до дівчини, котра привела від панича дитину й пішла на Сибір за її утоплення. Частотність колізії у поезії Т. Шевченка підсилює "представницькість" соціальних і національних характерів твору.

Продовженням сюжету є стосунки між персонажами у поемі "Княжна". Тут діють закони романтичної екземпліфікації: князь бенкетує у палатах, село вимирає від голоду, "А пани й полову жидам продають, / Та голоду раді, та Бога благають, / Щоб ще хоч годочок хлібець не рожав, / Тоді б і в Парижі, і іншому краї / Наш брат хуторянин себе показав" [1, 145]. Таку бездушну схему продовжено й надалі: поет уловив і відтворив психологію чужинецьких владарів України. Ці "свої" магнати і "полупанки" декотрими діяннями здатні, за Т. Шевченком, перелякати пекло, здивувавши "Данта старого". Імморалізм суспільних верхів поширено на сферу приватного життя князя. В коментарі до епізоду його замаху на інцест із рідною донькою ліричний наратор прагне розбудити красуню, яку бачив не жертвою, а месницею, як "тая Ченчіо колись...". Високорозвинута образна уява Т. Шевченка, його обізнаність з історією Європи зродили тут ремінісценцію з історії пізноіталійського середньовіччя, коли Беатріче (1577–1599), дочка римського вельможі Франческо Ченчі, помстилася жорстокому

батькові й мужньо витримала суд. Можливо, мистецьким "інтерфактом", яскравим виявом "мистецько-малярських уподобань" (Є. Ненадкевич) поета-художника послужив відомий портрет "Беатриче Ченчі" італійського маляра Гвідо Рені.

Інвективність "дозасланського" "багатострунного" поета відродилася у другому його "Сні (Гори мої високі...)". Іділію мнемонічно-візуального спілкування з рідним мальовничим краєм збурено спогляданням дійсності колись козацького села Монастирище, що московським неситим пішло "царям на грище". Т. Шевченко, не страждаючи національним ідеалізмом, бачив провину в скоєному усобників-гетьманів, яких він гнівно означив "ляхами поганями". Єдино прийнятна для нього політична орієнтація своєї владної еліти – власне українська. У протилежному разі єдиним результатом може бути тільки всенародне лихо, ще тяжче, ніж "за Уралом / Отим киргизам". У пориві сумніву, аналізуючи причинно-наслідкові зв'язки, автор навіть обдумує: а чи не тому їм краще жити, що "киргизи ще не християни?".

В тій же другій половині 1847 р. в Орській фортеці звіршовано історіософську поему "Іржавець". Інонаціональні реалії складають художні топоси, пов'язані з подіями "Шведчини". Серед цих топосів – Крим, Фінляндія, Росія. Таємничою залишається хіба що алегорія "списи у стрісі свата Петра" – Петра I, інші ж історико-політичні реалії прочитуються однозначно. В результаті поема набула державницько-соборницьких обрисів; позиція ж автора віддзеркалена у реакції на події чудотворної Іржавецької ікони. Т. Шевченко безнадійно прагнув переграти у творі результат "Шведчини": що було б, якби козацький народ одностайне став із Мазепою і Гордієнком на боці шведів, а не Петра? Тоді, гіпотетично, не довелося б українцям дожити до опанування запорожцями "поганим татариним", виникнення з ласки хана нового Запорожжя, Олешківської Січі, на кримських пісках. А що церкву будувати хан "заказав", то нащадки переможця Кафи і Стамбула Сагайдачного на чужині могли молитися лиш у наметі крадькома.

Більшої неслави для Т. Шевченка годі й уявити. Тому поет уникнув згладжування міжнаціональних суперечностей (відчутного в опері "Запорожець за Дунаєм" С. Гулака-Артемовського), і, навпаки, підкреслив мордування на чужині козацьких сіромах, які потерпали від кривд татарських "мурз". Тому пролила святі сльози Іржавецька

Божа Матір. На цю кривду, що доповнює муки українських "діточок" на каналських роботах, при будівництві "города на болоті" Петербурга та серед снігів Фінляндії за російсько-шведської війни, у романтичній поемі зглянувся Бог – "побив Петра, побив ката / На наглий дорозі" [1, 150].

Таким був український, автентичний із національної точки зору присуд поета чужим володарям і недружнім землякам. Тобто, розрізняючи історичних осіб за вчинками, Т. Шевченко певен: слава не має бути злою та рівно увінчувати "кесаря-ката" вавилонського Сарданапала чи юдейського Ірода – та "грека доброго" Сократа, братовбивцю Каїна – і Христа ("N. N.: О думи мої!.."). Натомість вона вже давно й заслужено прийшла до тих, кого він у "Журналі" назвав світочами людства, а саме до Овідія і Данте, і з долею котрих Т. Шевченко несамохіть порівнював власну. На його переконання, з доброю славою фахівський полковник С. Палій, герой продовження "Іржавця" поеми "Чернець" розминувся тоді, коли серце одурило його, поставивши на боці Петра проти І. Мазепи. У результаті йому довелося покинути Борзну й відвідати російську далину в кайданах (тему Росії подано за допомогою називних речень "Москва. / Бори, сніги і Єнісей"), визнати своє життя безсенсовним.

Перебування ж Т. Шевченка у пустині за Уралом, серед киргизького "безводного і безлюдного степу", у переломленні послання "А. О. Козачковському" суб'єктивно ще тяжче. Адже яви психодрами засланця минали серед рудих, аж червоних, степів, таких не подібних до рідних зелених. Закаспійський крайобраз очужив ліричному героєві ще й тим, що серед казахських степів не було за що зачепитись поглядом, на відміну від усяяних могилами українських. Рух думки веде до усвідомлення зв'язку: коли є військові твердині, то й могили будуть... Переживання мовця зглиблено непевністю у визволенні з полону, зустрічі з волею, заблуканою у Миколи І. Чорнили червоне поле перебування у казармі, "позорище" солдатської муштри.

Опозиція зовнішніх обставин і внутрішнього світу виявляла у медитативній ліриці спроможність здолати герметичність неволі відлетом думки до об'єкта сердечної приязні чи у минуле, як у посланні "Полякам". Уперше воно було надруковане латиницею у польському часописі "Dziennik literacki" (1861). Джерелом для послання виступили, згідно з Ю. Івакіним, "Історія Русів",

історіографічні писання Д. Бантиша-Каменського і М. Маркевича. За І. Франком, ідеалізуючому настановленню до польсько-українського давнього добросусідства Т. Шевченко завдячує "Золотій думі" Б. Залеського. Польський же поет, у свою чергу, підпав під вплив усесвітньої ідилії Ж.-Ж. Руссо й екстраполював її на польсько-українські історичні взаємини. Проте І. Франко бачив і схарактеризував комплекс причин розбратання, політичних і соціально-економічних, що спричинилися до невиконання поляками своєї місії стати повноцінним цивілізуючим містком між Заходом і Сходом. Дослідники ХІХ–ХХ ст. (М. Драгоманов, П. Филипович, Ю. Івакін) небезпідставно констатували ідейний формуючий вплив на послання "Полякам" "Исповеди Наливайки" К. Рилєєва. З Т. Шевченком його єднає гостра критичність щодо уніатів, ідеалізаційні контури міфу про давню спілку козака з ляхом як рівного з рівним і вільного з вільним. Вірш, який літературно опосередкував авторське бачення сучасного як наслідок минулого та прозирнув у прийдешнє, постав у зв'язку зі знайомством та приятелюванням Т. Шевченка в Орській фортеці з польськими засланнями О. Фішером, С. Крулікевичем та ін., де їх усього перебувало близько 40 осіб. Певне, не бракувало серед них і "вшехполяків", які вважали українські землі інтегральною частиною польської держави, – тож був і готовий ґрунт для дискусій. Звертання "Отак-то, ляше, друже, брате!", найімовірніше, адресоване оренбурзькому приятелю Б. Залеському. Можна ще й сьогодні сперечатися, до кого саме спрямована у вірші мова авторського "голосу", до цього одиничного адресата чи до уявного співрозмовника, однак очевидно: послання "Полякам" є забиранням слова для апелювання до свідомості західнослов'янського народу-сусіда. Адресатом вірша слід уважати весь польський народ, – настільки репрезентативний у ньому займенник "ми". До того ж, подібно до "І мертвим, і живим...", митець трактує поняття "народ" по-романтичному як людську спільноту в усій повноті його часопросторових і "представницьких" (етнічно, станово, ментально) характеристик.

Програмний і водночас інтимізований монолог Т. Шевченка охопив три часові площини: минуле до 1596 р. ("Ще як були ми козаками, / А унії не чуть було"), часи козацько-польських воєн та візію майбутнього. "Ми" – це й два народи-сусіди, як свідомо

гіперболізував автор масштаби українсько-польської приязні до 1596-го, року впровадження унії та вибуху повстання Наливайка. "Ми" – це й тільки вкраїнці, що колись "братались з вольними ляхами, / Пишались вольними степами" [1, 151], даючи предмет гордощів єдиній на тоді матері Речі Посполитій. Винуватцями в плюндруванні спільного "тихого раю" поет, як і у "Гайдамаках", виставив "скажених ксьондзів" та магнатів. Із позицій відданості вірі батьків автор у поважно-понурий інтонації 4-стопного ямба інкримінував їм пролиття моря сліз і крові України в ім'я Боже (означене початком католицької молитви "Te Deum").

Художня ланка "вимріяне краще майбутнє" перейнята ідеєю повернення щасливої давнини на прикладі приятелювання двох чистих серцем осіб (Шевченко–Залеський), що синекдохально проектує братерство колоніально поневолених націй, української і польської. Тож політична данність дарує їм шанс порозумітися у спільних визвольних змаганнях. Лихе минуле двох народів поет іще раз романтично осмислив на засланні в баладному вірші "Буває, в неволі іноді згадаю..." (1850). Історичний і візіонерський твір підхопив акорд "і ми браталися з ляхами!". Та своїм сенсом розповідь козака з могили встановила дочасність цього братання, "Аж поки третій Сигізмунд [мова про Сигізмунда III Вазу, 1566–1632, короля Швеції і Польщі, який прагнув покатоличити Україну. – В. П.] / З проклятими його ксьондзами / Не роз'єднали нас" [1, 208]. У результаті почало діятися лихо, означене І. Франком у посланні "Ляхам": через польські несправедливості в міжетнічному співжитті українці "дурнями zostались".

Розповідь козака набрала під пером Т. Шевченка екземпліфікуючого та остерегаючого значення, особливо у малюнку осквернення войовничими ляхами наших "святих Божих" міст, потоптання людської гідності українців через запрягання їх замість коней для поїздок ксьондзів, усіляке мордування "дітей козачих". Персоніфікацією помсти і слави звучить історія козака – тяжкий результат розбратання народів. Разом із тим польська тема у творчості Т. Шевченка містить прийнятні рецепти рівноправного діалогу держав-сусідів, принципів їхнього політичного інтегрування, вабить мрією про відновлення чистого етизму християнства, що примирює представників різних конфесій: "І знову іменем Христовим / Ми оновим наш тихий рай" [1, 151]. Шевченкові "згустки" ідей,

образів і емоцій не залишилися утопією: у березні 1861 р. польське петербурзьке студентство одностайно взяло участь не лише у панахиді за убієнними у Варшаві, а й у похороні Т. Шевченка. Цим воно пододало (хоча й не остаточно) кривдний для Т. Шевченка польський його стереотип "як співця братовбивчої ненависті" (Р. Харчук).

Інший степ, "безкраї за Уралом" – простір, естетично освоєний у поемі "Москалева криниця". Відома у двох редакціях, вона заснована на історії каторжника-варнака над Елеком. Діялося в Україні за Катерини. Зі столиці Московщини в Україну вперше в її історії від цієї "матушки-цариці" прийшов указ "лоби голить". У концепції Т. Шевченка ця подія символізує закріпачення батьківщини, адже раніше українці власною волею йшли на Січ, і у пікінери набирали охочих. Тому як невільницька означена доля вдовиченка, взятого до прийому в дерев'яних кайданах...

Серед інонаціональних мотивів засланської поезії Т. Шевченка найдокладніше розбудовано образність Косаральського періоду у вірші "У Бога за дверми лежала сокира..." (Косарал, 1848). В центрі унікального твору – народний переказ про святе дерево "кайзаків" (казахів тоді називали "киргиз-кайсаками"). Воно єдине вціліло після Божої кари за крадіжку сокири – семилітньої пожежі, що "од Уралу / Та до *Тингіза* (виділення автора по-казахськи означає "море"), до *Аралу* / Кипіла в озерах вода" [1, 161], звірина ж ховалася в снігах Тоболу аж у Сибіру. На Шевченків опис Приаральського краю взорувалися митці при втіленні екзотичних тем, як П. Грабовський у поемі "Текинка". На восьме літо після пожежі "святеє сонечко" освітило пустелю, що "циганом чорніла". Зі всевладністю цієї барви дисонують зелень уцілілого дерева і "червона глина та печина". Крайобраз "глиняної пустелі" поет "олюднив" постаттю кайзака на верблюді, причому сумному погляду сина степів у бік річечки Карабутак відповідає ...плач верблюда. Як нотатка краєзнавця-етнографа оформлена обрядодія аборигенів коло святого "сингичагача" (з казахського "єдине дерево"), що посвідчує його культ: "І моляться, і жертвами / Дерево благають, / Щоб парості розпустило / У їх біднім краї".

Тож Т. Шевченко спорядив казахську легенду емпатійними виявами інтересу до краю, його природи, побуту його мешканців та їхніх звичаїв. Створив цим канон українського письменства в

естетичному освоєнні етосу азійських народів Росії, приречених царатом на вимирання. Це засвідчує і його малярська спадщина з постатями дітей байгушів, казашки Каті й ін. Автор-народолюбець у "Думах моїх..." переадресував їх – із-за Дніпра у степ погуляти "З киргизами убогими. / Вони вже убогі, / Уже голі... Та на волі / Ще моляться Богу" [1, 175]. Пером і пензлем митець увічнив Аральське море, Каспій, "Дар"ю" (річку Сирдар"ю, де експедиція Бутакова стояла на якорі), розташований біля її гирла рибальський зимівник-"ватагу", звідки принесли листи всім, тільки не Т. Шевченку і не його товаришу полякові Т. Вернеру. В пейзажному вірші "І небо невмите, і заспані хвилі..." поетові це вдалося з випередженням часу. Цей твір дивовижного деестетизованого краєвиду (стан природного довкілля – а це ще й "нікчемне" море, пожовкла трава, мов "п"яний очерет" – відповідає апокаліптичній нуді душі засланця) в російській поезії має аналогію лиш у "Прощай, немытая Россия..." М. Лермонтова. Вивершуюча байронічний мотив марина "Готово! Парус розпустили..." – прощання з "синьою хвилею" "убогого Косаралу" і кугою Сирдар"ї. Тут звучать нотки сердечної приязні до олюдненого "друга"-моря.

Козацький темперамент Т. Шевченка протестував проти замирання у неволі інвективними вибухами проти антилюдяних учинків коронованих (у композиції "Царі" йдеться про Єрусалим із давнім Ізраїлем, середньовічну Литву й Білу Русь, зокрема Полоцьк, загарбаний князем Володимиром через Рогніду) і некоронованих деспотів, антиукраїнського альянсу лукавих панів із "братами своїми хорошими жидами", яким ті перші "остатні продають штани..." ("І виріс я на чужині..."). На неправедні міжетнічні стосунки та винних у них "жидовина" й "шляхтича поганого" готує зброю месник із пісні Т. Шевченка "Ой вигострю товариша...".

Давало прихисток поетові й культивування історичних тем – різновид літературного втікацтва із "тюрми народів". Цей вектор інонаціональних мотивів засланської творчості Т. Шевченка розбудував "Швачка", вірш із доби коліїв. Абруптивний фінал відповідний обірваному на російській каторзі Нерчинськ життю сподвижника М. Залізняка, який виступив відомстити за "оранди з костьолами", "Потоптати жидівського / Й шляхетського трупу". Подібно до "Гайдамаків", поет у душі "романтики жаху" показав

криваву відплату народу, який довго терпів кривду від чужинців на власній дідині.

Добі Руїни взагалі й подіям 1676 р. зокрема Т. Шевченко присвятив поему "Заступила чорна хмара...". "Відфольклорний" її зачинний паралелізм окреслив драматичну тему наступу ворогів звідусіль: татар із турками з-за Лиману, "Із Полісся шляхта лізе", а з-за Дніпра назирає "дурний" гетьман проросійської орієнтації Самойлович укупі з "Ромоданом" – царським воєводою Ромодановським. Опинившись у трикутнику смерті, патріотичний герой твору Петро Дорошенко, шкодуючи Україну, велить однести свої гетьманські клейноди "москалеві, / Нехай Москва знає, / Що гетьмана Дорошенка / На світі немає" [1, 188]. Цим у концепції письменника він відкупив більше страждання батьківщини, і повернулися в улуси татари, а ляхи на чолі з Чарнецьким сплюндрували лише Суботівську церкву.

Автор не полишив симпатій до протагоніста й у відтворенні випробування його життя, заслання у підмосковне Ярополче ("в"ятська" сторінка біографії прадіда Наталі Гончарової – а в тім уральському місті він був воєводою – в поемі випущена). В цілому ж поема доводить слушність для нашої землі латинського "Sic transit Gloria mundi": тільки "святий Ростовський" Дмитро Туптало, згідно з вдячною до нього апеляцією автора у фіналі, гідно вшанував пам'ять героя.

Умовно-історична фактура баладного вірша "У тієї Катерини...", якщо й розминулася з правдою минулого у деталях (адже на кіл саджали козаків не так татари у Козлові-Євпаторії, як ляхи й свої-таки перевертні – наприклад, князь Ярема Вишневецький у Лубнах), все-таки відтворила визвольний пафос перебування запорожців у Криму. Так, славний Іван Ярошенко зумів із "лютої неволі" в Бахчисараї визволити не брата, а таки милого лукавої коханої. Епічна ж поезія "У неділеньку у святую..." в архаїзованих стильових регістрах передала західний напрям походів січовиків, "Щоб лякались вражі ляхи / У своїй Варшаві" [1, 183].

"Рольовий монолог" "Не вернувся із походу..." стосується інших життєвих реалій. Якщо герой хвацького вірша О. Пушкіна "Гусар" мріє про багату Україну, її статки і карооких вродливиць, то у Т. Шевченка одна з них, "гусарка" "Маша", тужить не так за загиблим чорновусим "гусарином-москалем" у "куцо́му жупані", як оплакує

безперспективність життя у самоті. Цю версію опрацювання мотиву автор доповнив "соціально-національною" в "Якби тобі довелося..." (1849), де створив гірку причинно-наслідкову формулу: "Поки села, / Поки пани в селах, / Будуть собі тинятися / Покритки веселі / По шиночках з москалями..." [1, 196].

Тож антигерметичний дискурс поезії Т. Шевченка презентував широту "олітературених" інонаціональних тем, мотивів і образів, явив піонерне відкриття правди, історичної й актуальної, про драматичні міжнаціональні стосунки минулого, розкрив натхненну історіософську прогностичність візюнера в окресленні неминучого кінця гноблення народу народом, прийдешнього визволення всіх націй та кожної людини.

1. *Шевченко Тарас*. Усі твори в одному томі. – К.-Ірпінь: Перун, 2006.